

*Марчук С. М.,**аспірантка кафедри української мови і літератури
Національного університету «Острозька академія»*

КРИМСЬКИЙ ТЕКСТ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІРИЦІ

Анотація. Стаття присвячена своєрідності кримського тексту в українській поезії останніх десятиліть. У ній наголошено, що традиція відображення кримських реалій в українській ліриці бере витоки з кінця XIX ст. Більшість таких віршів можна зарахувати до ліричних травелогів. У сучасній поезії чималий пласт надбань кримського тексту є вторинним, епігонським, із характерним акцентом на багатстві кримської природи. Однак поступово збільшується число віршів, які спрямовані на осягнення *genius loci* Криму із залученням проєкцій в історію та культуру краю, хоча його зображення може бути тлом для індивідуальних рефлексій ліричного героя.

Останнім часом такі спроби в основному були притаманні кримським авторам Данилові Кононенкові, Вікторові Гуменюку, Галині Хмільовській, Світлані Кочерзі та іншим авторам. Однак у статті приділена увага, насамперед, баченню «богоданної землі» Криму поетами-мандрівниками, починаючи з вісімдесятичників. Охарактеризовано індивідуальні візії кримських реалій такими авторами, як Оксана Забужко, Наталка Поклад, Ігор Римарук, Мойсей Фішбейн, Станіслав Шевченко. Наголошено на мотивах алієнованості та профетизму, які проникають в образну структуру текстів українських поетів. Вказано також, що багатомірним віршам бракує імагологічної проникливості, відкритості до чужих культур, зокрема до кримськотатарської, що робить погляди на Крим надто поверхневими.

Виокремлено як сегмент самобутні кримські мотиви в поезії, написаній після тимчасової анексії Криму (В'ячеслав Гук, Світлана Поваляєва). Доведено, що кримський текст нині – це зазвичай уявні мандрівки, уламки цілісного образу, що виринають у пам'яті, однак розкинуті в поетичних медитаціях штрихи до візій півострова стають місткими семіотичними знаками. Їм властиві нові нашарування семантики, геополітичні підтексти, емоційна напруженість. Таким чином, Крим стає кодом-міражем, який зумовлює поглиблення змістової наповненості кримського тексту.

Ключові слова: локальний текст, травелог, образ, екзотика, алієнованість, профетизм, код.

Постановка проблеми. Тривалий час загадковий півострів Крим в українській літературі функціонував як місце неволі бранців та землі вояків-супротивників, які у перипетях захисту незалежності в окремих випадках могли ставати союзниками козацтва. Попри те, що кримські образи та асоціації мають місце у фольклорі, слов'янському письменстві, безперечно, справжнім проривом стали «Кримські сонети» Адама Міцкевича. Автор-мандрівник відкрив цю землю у світлі естетичних критеріїв, залучивши міфологічний інструментарій творення локального міфу. В українській ліриці кримську *terra incognita* чи не вперше відкрив для читача поет Яків Щоголів у вірші «Ялта», в якому казкова екзотика переплітається з усвідомленням трагічного поєднання буяння природи і торжества недуги

над слабкою людиною. Однак пальму першості в освоєнні Криму українською поезією традиційно віддають Лесі Українці, авторці циклів «Кримські спогади» та «Кримські відгуки». Упродовж останніх десятиліть кримський текст суттєво збагатився численними поезіями, які заслуговують на вивчення у світлі ліричних травелогів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як відомо, локальний текст у ліриці зазвичай поєднує два компоненти – образ місця з проєкціями в його історію й культуру, включно з літературними інтерпретаціями, і власне рефлексії автора, причому останній компонент нерідко відвойовує домінування в структурі поезії. Як вказує Михайло Вишняк, «Кримські спогади» Лесі Українки – це своєрідний подорожній зошит, який відбиває враження ліричного героя, в якому легко пізнається сама авторка, від побаченого і пережитого» [1, с. 15]. Слідом за Лесею Українкою в жанрі поетичного циклу, присвяченого Криму, успішно спробували свої сили Олександр Олесь, Микола Чернявський, Максим Рильський та інші поети. Кримська тематика опинилася в центрі уваги літературознавчих досліджень Олександра Губаря, Павла Дегтярьова, Марини Новікової та інших дослідників, які довели, що низка шедеврів українських поетів стала безцінним внеском у кримський текст, що створювався і створюється різномовними літературами, адже «унікальний куточок землі – Південний берег Криму <...> став Меккою, значення якої виходить далеко за межі національного життя» [7, с. 5]. Під кримським текстом у літературі розуміється «семантично пов'язана з Кримом система уявлень про людину і світ, яка відображає неповторність кримської землі, є її знаковою маніфестацією і закріплена в творах письменника» [9, с. 5]. Безперечно, будь-який локальний текст формується в певну епоху, світло якої зумовлює різні історико-культурні, акценти, трактування тих чи інших подій, міфологем, архетипів.

Мусимо визнати, що в останню чверть століття відображення Криму в українській поезії стало прерогативою переважно місцевих авторів, для яких близькою є відома теза Данила Кононенка «Крим – наш дім». До них варто зарахувати Віктора Гуменюка, Галину Хмільовську, Віктора Виноградова, Світлану Кочергу та інших авторів, твори яких неодноразово презентовано в окремих збірниках, об'єднаних кримським текстом. Це не означає, що з часом українські пілігри втратили здатність черпати натхнення від унікальної кримської природи, східної міфотворчості та екзотики кримського Південнобережжя. Однак чимала кількість ліричних травелогів або його елементів у поезії, що є продовженням осягання Криму, розпочато Лесею Українкою, в нових історико-культурних обставинах опинилась поза сферою інтересу науковців. На нашу думку, бракувало також укладання поетичних антологій, що було усвідомлено лише останніми роками. Зокрема, 2016 р.

була видана книга «Крим, який ми любимо. Антологія», хоч до неї включено далеко не всі твори, які стали надбанням у цьому поетичному сегменті.

На жаль, тимчасова анексія Криму не сприяла народженню нових художніх текстів та поглибленню літературознавчих студій, зосереджених на кримських мотивах.

Мета статті – простежити художню парадигму кримського локусу на матеріалі поезії зламу останніх сторіч.

Виклад основного матеріалу. Значний внесок у зміну інтерпретаційних реєстрів зробили поети-вісімдесятники, які відмовилися від ідеологічних штампів та пафосу, що вважався необхідним компонентом літературної продукції в УРСР, навіть якщо йшлося про краєвиди курортного краю. Індивідуальне сприйняття «богоданної землі» (Леся Українка) засвідчують такі автори, як Володимир Базилевський, Наталя Більченко, Олександр Бобошко, Оксана Забужко, Світлана Йовенко, Юрій Ковалів, Олесь Лупій, Наталка Поклад, Ігор Римарук, Марта Тарнавська, Мойсей Фішбейн, Станіслав Шевченко та багато інших. Як і попередники, сучасники суголосні в оцінці унікальності природи цього краю, що здатна дивувати і дарувати гармонію та натхнення. Кримські стежки увійшли в літературні візії любительки мандрів Наталки Поклад. Вона гостро відчуває поезію «крутих підйомів», спусків, серпантину дороги над прірвами. Низка її віршів присвячені Симеїзу, прадавнім стражем якого поетеса визнає «зруйнований, забутий мінарет», а варто зауважити, що кримськотатарська культура не завжди впадає в око мандрівникам-курортникам. Чорноморська стихія і пляжі – піскові і з гальки – наснажують вірші Ігоря Римарука. Кримський шлейф помітний у зображенні поетом утопічного місця в його поезії «Ксерокопія»:

ми будемо жити
на тихому-тихому березі
в дитячій іще не наляканій
ересі неначе у Форосі
в еросі недремний наш страж
нескінченний наш серпень
відбитки засмаглого тіла твого
роздрукує на теплім піску як
на ксероксі тайнопис [13, с. 207].

Своєю чергою, Мойсей Фішбейн нагадує, що кожен паломник до кримського сакруму шукає тут слідів речників українського народу, мандрівки і життя яких пов'язані з півостровом. У вірші «Крим. Осінь» поет визнає Ялту «місцем зустрічі» з Лесею Українкою:

Шукаю в осінньому вітрі слово Ваше пророче,
В холоднім Криму осіннім шукаю Вас, Міріам.

Стрічаю сухотну осінь і грім, що над Кримом гуркоче,
Той грім, що здіймає хвилі і спат'є не дає морям [11, с. 156].

Добрим знавцем Криму зарекомендував себе поет Станіслав Шевченко, в доробку якого переважають травелоги у Східний Крим. Динаміки його віршам додають дієслова, на ознаку руху мандрівника, як-от: «По яйлі йшов я на світанні» [8, с. 410]; «Між валунами й скелями я брів» [8, с. 410]; «А краще піднімись до цих узвиш / Де вище тільки білокрила птаха» [8, с. 411]. Його віршам властиве постійне намагання проникнути в міф, товщу історичних подій краю. Оглядаючи Судакську фортецю, ліричний герой уявляє її штурм османами, в Бахчисараї він бачить дозорців на Соколиній вежі, чує голос гарему, а в Новому Світі вершина гір нагадує йому силует еллінки в тозі. Законо-

мірно, що в його віршах відчуваються сліди визначних діячів культури, доля яких тісно пов'язана з Кримом: Шалапін, Волошин, Грін... І в цьому ряді знаходиться місце для гетьмана Сагайдачного, «славетних кобзарів», хоча їх присутність у пам'яті кримчан видається доволі ефемерною. Тим не менше автор позначає Крим як частку України семіотичним знаком:

Жбурляло нас по гребені, штормило

І накривала хвиля, хай їй грець!

Та тріпотів і додавав нам сили

На щоглі синьо-жовтий прапорець [8, с. 415].

Тенденція зображення «лістківкового» Криму як вічного свята у 90-х роках поступово маргіналізувалась. Нерідко ліричний герой травелогів відчуває дискомфорт серед натовпу бездумних відпочивальників, він не здатен співати осанни морським просторам і флористиці; проникають у вірші і відлуння мовних дискусій, затребуваних у тогочасному суспільстві. Попри фіксацію алієнованості, в координатах кримських реалій є відчутним тяжіння ліричного героя до самотніх роздумів з елементами філософських узагальнень, пошуками самоідентифікації особистості.

Прикладом такої поезії може слугувати вірш Оксани Забужко «Крим. Ялта. Прощання з імперією» (1994). Її героїня не випадково опиняється в Криму восени, вона не проявляє жадібності до щедрот природи, магнетизм якої досягає апогею влітку. Традиційні поетизми Криму засадниче відкидаються з самого початку, позаяк Ялта не асоціюється в авторки з вічністю, яка проявляється винятковою і неповторною красою. Радше акцент робиться на корисливості мешканців, які рух часу міряють «сезонами», тобто матеріальними прибутками. Штрихи ялтинського ескізу доволі суворі: пальми позначені містким епітетом «сирітські», що вказує на імітацію едему, здатну захопити тільки надто довірливу уяву; голоси чайок – «застуджено-строгі», а море вкрите імлою. Втіленням чужих за духом гостей Криму постає «бабця в шапочці й чунях», яка, бездарно акомпануючи собі на скрипці, затягує пісні, що асоціюються з епохою сталінських таборів. Ріже вухо і російська мова (з характерним обпікаючим «московським акцентом»), яка немов нівелює привілля курорту піснями «некурортної зони». Весь цей декор робить ще жорсткішим самоаналіз героїні, яка, як складається враження, приїхала до Криму аби зробити свій екзистенційний вибір в епоху історичних змін, відповісти на гамлетівські питання, що болісно постають перед нею. Апеляція до Йосипа Бродського в поезії викликає асоціації з його віршем «Зимовим вечором в Ялті», поемою «Присвячується Ялті», в яких має місце подібне розвінчання стереотипно-романтизованих, піднесених характеристик кримського узбережжя. Для свого часу такий погляд суттєво відрізнявся від шукань першої половини XIX століття, оскільки Бродський «не поспішає оспівувати міф, вбачаючи в ньому ворожу для людини основу. Натомість поет прагне зруйнувати «в'язницю» міфу, з'єднавши його з реаліями деміфологізованого світу» [4, с. 190]. Для Оксани Забужко неприйнятний у будь-якому вигляді «плач за імперією», який відлунує для неї в ментальності жителів курортного міста. Тому авторка підносить на щит тезу «недовіри до місця», за якою вбачаємо і відторгнення від традиційного славослів'я на адресу Криму, зафіксованого в численних поезіях колишніх мандрівців, вигнанців, шукачів вирію для зболеної душі. Зрештою Оксана Забужко визначає діагноз краю, що, здавалось би, такий ласкавий до всіх, – транзитність, бездомів'я.

Це бездомна земля – хто тут жив, той не втік, і запізно

Говорити про це: всяке місце по людях залізне
(З білосніжним оскалом прибій камінцями шкребі) [5, с. 169].

Варто нагадати, що у 20-х роках ХХ ст. Михайло Драй-Хмара, побувавши на могилі Степана Руданського на Полікурівському пагорбі в Массандрі, назвав поета «бездомним генієм», і тепер це означення екстрапольовано на весь кримський локус. Із висоти нашого часу впадає в око профетизм художнього мислення Оксани Забужко, яка у своїй подорожі зробила акцент на корисливості кримчан та пошуках «мандрівного зарібку» приїжджих.

Якщо в любительських віршах про Крим повсякчас тримається відлуння од, присвячених йому мандрівниками-піонерами, тому у них знайдемо захоплення будь-яким сезоном, морем за різної погоди, побутовими розмовами на базарі тощо, то критичний авторський погляд порушує складні культурософські проблеми, уникає романтичної короткозорості, звертає увагу на нашарування «совка», що здешевлює красу, якою щедро наділені ландшафт і природа Криму.

Останніми роками кримські тревелогі в українській поезії стали рідкістю. Натомість кримські образи, вирвані з контексту, підказані уявою, пам'яттю серця, вириваються у потоці поетичної свідомості. Чимало авторів, які народились, жили на півострові, після анексії Криму контакти з ним суттєво мінімізували, але уявні подорожі додому по-особливому бентежні, а непрохані візії стають напрочуд виразними і місткими, як-от:

вчора вона телефонувала, щоб він повернувся назад,
та їхня розмова раптом урвалася, наче зотліла нитка;
проте він так і не збагнув, про що з нею говорити мав –
кілька слів про осінню погоду в Криму й про домівку,
де мляве сонце зимним промінням плуталося між трав,
а протягом ночі він очима шукав у небі погаслу зірку... [3].

Ці рядки з поезії В'ячеслава Гука «Лисиці» по-чоловічому стримані, без показних емоцій, але за ними проглядається приглушена ностальгія, яка змушує раз-по-раз здійснювати заборонені для самого себе мандрівки в часі. Поет, який народився в Саках і сформувався як творча особистість у Криму, використовує кримські мазки напрочуд ошадливо, бо цей край – «кривавить», але в його спогадах завжди зовсім поряд незабутній простір, який «смолою старих сосон ущерть пропах», і він бачить крізь неподоланну відстань «гурт диких кіз», що «блукає в горах у мареві крижанім». Збірка поета «Гілочка кримського тиса» (2018) містить кримський текст у розрізних пластичних кадрах лімінальної території, інколи його присутність відчувається поміж рядками – повітрям, якого не вистачає.

Ще одним свідченням повернення інтересу до півострова у вітчизняній поезії стала збірка Світлани Поваляєвої «Після Криму» (2018). Основний мотив збірки – реалії війни, а остання осягається, зокрема, топонімами, за якими закріплюються нові асоціації: «коли війна – учимо назви міст / поміж війнами – забуваємо до кореня» [29]. Поетесі належить один із найточніших штрихів Криму початку анексії – «"блукаючі танки" з рештками відпускників» [12, с. 29]. До речі, оксиморон «танки на пляжі» як оніричне передбачення знаходимо ще в збірці Світлани Кочерги «Димінуендо» (1998). У ній звертає на себе увагу спроба дати образне визначення контуру Криму на мапі, і воно видається по-кассандрівськи зловісним: «цей край мов трикутник ласий / принада для рук вологих / солодкі південні ласки / криваві проте пологи» [6, с. 28].

Тривогу за Крим вичитуємо і у вірші Малковича «Люблю тебе впізнавати на всіх картах світу» (2008–2009), в якому Україна нагадує авторові *ведме-зуса*, що втікає «від всепоглинаючої матрешки», а закінчується поезія щемливим рядком «...боюсь за твою ліву лапку» [10, с. 6]. Свого часу обриси Криму порівнювали з орденем, наганом, гроном винограду, кораблем, що готовий до відплиття. Поети співали йому гімни, називаючи чарівним, вічним, сакральним храмом. Але найбільш проникливі з них гостро відчували геополітичний підтекст цієї сліпучої чарівності, застиглий у часі конфлікт культур, від якого абстрагувалася споживацька свідомість чи то місцевого обивателя, чи мандрівника-філістера. Оцінку варварству імперських завойовників півострова блискуче дав у статті «Культура. Мистецтво. Пам'ятники Криму» ще Максиміліан Волошин, якого насторожував надмір знаків оклику у віршах мандрівників ХІХ сторіччя, присвячених безсумнівно мальовничому краю: «Серед цих гостей бували, безсумнівно, і дуже талановиті, але зовсім не пов'язані ні з землею, ні з минулим Криму, а тому сліпі і глухі до тієї трагічної землі, якою вони ступали» [2, с. 216]. Цей докір буде слухним і для поетів пізнішого часу. Мусимо визнати той факт, що у віршах українських поетів теж рідко трапляються коди історичних перипетій, що випали на долю Криму, за винятків тих, які ідолізувала маскультура, підкріпивши популярними туристичними об'єктами. Навіть присутність кримськотатарської культури і мови корінного народу на теренах півострова не так часто впадає в око поетам, а тому не проковує на імагологічні образи, індивідуальне трактування, що не вторить канонічним маркерам, які ретельно нав'язуються в переспівах не одного літературного покоління. Переважно українець, наситившись екзотикою та щедрістю кримської природи, шукає прикмет національного укорінення в цю землю, і часто буває розчарованим, дезорієнтованим, що переконливо ілюструє Михайло Пасічник у вірші «Кримське спостереження»:

В Криму,
Куди мандрівка завела,
Якщо хтось і говорить
Українською,
То це татарин... [8, с. 337].

Констатації на кшталт згадуваної навряд чи можна вважати істинним Кримом, брак допитливості й художньої інтуїції, відкритості до інших культур не сприяють осмисленню локусу без упередження, здатність до якого була притаманна Лесі Українці, що могла «чуже» трансформувати у «своє», причому незалежно від приписів кордонів.

Висновки. Крим у поетичних тревелогах зламу ХХ та ХХІ сторіч переважно відображено ковзким поглядом прибульця. Водночас він стає особливим простором для тих авторів, які зосереджені на вирішенні власних проблем, позаяк сприяє медитаціям, абстрагуванню від суєти повсякдення. Упродовж останніх років розповсюджені семіотичні знаки Криму (Ай-Петрі, Ластівчине гніздо, Лівадійський палац), його цілюща природа рідше опиняються в парадигмі поетичних візій сучасника. Ми спостерігаємо радше їхні уламки, друзки, що нагадують фрагменти розбитого дзеркального артефакту. Однак підсвідома природа окремих деталей, що висвітлюються у неприродному контексті, набувають більшої семантичної глибини. Крим стає кодом, який набуває як втрачених, так і нових сенсів, міражем, і в цих модифікаціях естетична вартість крим-

ського тексту мігрує в софіосферу, яка обіцяє не менше поетичних відкриттів, ніж нотатник закоханого в екзотику мандрівця. Однак у реєстрі сучасності залишаються не менш важливими художні деталі реалій Криму: профіль його ландшафтів, запах флористики, барви мариністики тощо.

Література:

1. Вишняк М. Жанрова своєрідність кримської лірики Лесі Українки. *Леся Українка і сучасність* : збірник наук. пр. Луцьк : Вежа, 2007. Т. 4, кн. 1. С. 11–33.
2. Волошин М. Коктебельские берега. Поэзия, рисунки, акварели, статьи. Симферополь : Таврия, 1990. 248 с.
3. Гук В. Вірші зі збірки «Гілочка кримського тиса». Українська літературна газета. 20.02.2019 р. URL: <https://litgazeta.com.ua/poetry/virshi-zi-zbirky-gilochka-krumskogo-tysa/> (дата звернення: 12.01.2020).
4. Диденко Н.П. Ялтинская мифопоэтическая традиция в творчестве Иосифа Бродского. *Русская литература. Исследования* : сборник науч. тр. Киев, 2013. Вып. XVII. С. 184–191.
5. Забужко О. Друга спроба: Вибране. Київ : Факт, 2009. 432 с.
6. Кочерга С.О. Під знаком Криму (українська література XIX і першої третини XX сторіч). Ялта-Острог, 2015. 202 с.
7. Кочерга С. Диминуендо. Симферополь : Доля, 1998. 64 с.
8. Крим, який ми любимо: антологія. Київ : Пульсари, 2016. 600 с.
9. Курьянова В.В. Крымский текст в творчестве Л.Н. Толстого : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.02 – російська література / Тавр. нац. ун-т ім. В.І. Вернадського. 2013. 241 с.
10. Малкович І. Все поруч. Вибрані вірші, переклади, есеї, інтерв'ю. Київ : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2011. 366 с.
11. «Наче з арфи золоті...»: Українські письменники про Крим. Симферополь : Бізнес-Інформ, 2004. 181 с.
12. Поваляєва С. Після Криму. Львів : ВСЛ, 2018. 312 с.
13. Римарук І. Сльоза Богородиці. Вибране. Київ : Дніпро, 2008. 400 с.

Marchuk S. The Crimean text in modern Ukrainian lyrics

Summary. This article aims to describe peculiarity of the Crimean text used in Ukrainian poetry during last decades. The article emphasizes that the tradition of depicting Crimean realities in Ukrainian lyricism dates back to the late 19th century. Most of these poems can be attributed to lyric travelogues. In modern poetry, a significant part of Crimean text is derivative and epigonic with a distinctive emphasis on richness of the Crimean nature. Even though Crimea image may be the background for the individual reflections of a lyrical hero, step by step, the number of poems, which aim to achieve genius loci of Crimea with the involvement of projections into history and culture of the region, is gradually increasing.

Recently, such attempts were have been made by such Crimean authors as Danil Kononenko, Viktor Gumenyuk, Galina Khmylevskaya, Svetlana Kocherzi and others. In contrast, this articles mainly and foremost focuses on vision of “God-given land” of Crimea by poet-travelers, starting from Wisimdesjatnyky, or in other words, a generation of authors who appeared in Ukraine in the second half of the 1980s.

The article also identifies original Crimean motifs as a separate segment, specifically in poetry written after the temporary annexation of Crimea (Vyacheslav Huk, Svetlana Povalyaeva). It is proved that Crimean text today is usually imaginary journeys and fragments of a holistic image, which still are remembered; yet, scattered in poetic meditations strokes of peninsula become significant semiotic signs. They are characterized by new layers of semantics, geopolitical subtexts, and emotional tension. Thus, the Crimea becomes a mirage code, which causes a deepening of the content of the Crimean text.

Key words: local text, travelogue, image, exoticism, alienation, prophetism, code.